

Ласта Ђаповић

Етнографски институт САНУ, Београд
eisanu@ei.sanu.ac.rs

Мраморови по Београду

Спомен-обележја погинулима

Уз историјски осврт на подизање спомен-обележја умрлима код нас, аутор усмерава своју пажњу на облике обележавања места смрти у Београду. Уочава учесталост те појаве у последњих двадесетак година, указује на настале промене и разматра њихове могуће узроке.

Кључне речи:

мрамор, крајпуташ, спомен-плоча, цвеће, гробљанска плоча

Сведоци смо тога да је у последњих двадесетак година учестао обичај да се поред пута, на месту погибије у саобраћајној несрећи, подиже спомен-обележје.

Обичај је стари. Тако Тихомир Ђорђевић пише да се онај ко је погинуо или преминуо далеко од куће често донесе и сахрани у гробљу, а на месту где је умро постави се камени белег са његовим именом или без њега. У Црној Гори и Херцеговини тај белег зову *мрамор*.¹

¹ Тихомир Ђорђевић, *Неколики смртни обичаји у Јужних Словена*, Наш народни живот, књ. 4, Просвета, Београд 1984, 232-233. Вук Караџић у *Српском рјечнику* за термин *мрамор* каже: „камен ударен у земљу; сф. мермер“. /IV издање, Београд 1935, 383/. А у *Речнику језика Петра II Петровића Његоша*, за исту реч стоји објашњење: „уздигнуто постављен камен као знак на месту погибије или сахране кога“. Збирна именица *мраморје* код Његоша негде има исто значење као и *мрамор*, што илуструје стих: „А мраморја смртни знаци“. /Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић, Београд-Титоград-Цетиње 1983, књ. I, 454/. М. Барјактаровић помиње термин *нишан*. „Уосталом, и сада“ – пише он – „у више наших крајева постоји обичај да се ставља негде на имању, поред пута, или на мјесту нечије погибије ако не прави надгробни камен (крстача) а оно бар обичан камени биљег (нишан)“ /Мирко Барајактаровић, *Празан гроб*, Зборник Филозофског факултета, књ. V-1, Београд 1960, 355/

Људи који брину о безбедности саобраћаја сматрају да ти споменици „изазивају негативне асоцијације код возача који их уочавају крај пута и макар на кратко скрећу њихову пажњу што може бити узрок настанка саобраћајних несрећа.“²

Отуда се новим Законом о безбедности саобраћаја, који је пред усвајањем, предвиђа да се спомен-обележја морају изместити.

„Све породице које су крај путева у Србији постављале спомен-обележја на местима где су њихови најмилији страдали у саобраћајним несрећама, мораће да уклоне те ‘крајпуташе’. Уколико то не учине, онда ће они бити уклоњени на други начин уз одређене мере против оних који буду игнорисали ову законску обавезу.“ „Ова законска новина изазвала је доста реакција у јавности и међу грађанима, али ја бих – истиче Д. Јовановић, помоћник министра за сектор безбедности саобраћаја – упозорио да је то у складу са европским стандардима у овој области, јер у Европи не можете видети никакве ‘крајпуташе’.“³

Међутим, из другог извора⁴ сазнајемо да забрана постављања крајпуташа није никаква новина, и да она постоји у Закону о безбедности саобраћаја из 1988, у чијем се двадесет првом члану каже „да на јавном путу и на његовом заштитном појасу није дозвољено подизати споменике и постављати крајпуташе и друге спомен-знакове“. И премда је чланом 226 истог закона предвиђена новчана, па чак и казна затвором за кршење поменуте одредбе, уз друмове Србије наилазимо на велики број спомен-обележја.⁵

² Изјава Драгана Јовановића, помоћника министра за безбедност саобраћаја, дата за „Глас јавности“ 23. септембра 2008. Види: www.glas javnosti.rs-clanak-ekonomija-glas javnosti 23 09 2008-krajputasi moraju nestati и www.mojhaloton.org-news-vesti-text.php?vest=110331

³ Исто.

⁴ B92 „info“ > Komentari>Društvo, Uskoro uklanjanje krajputaša? 17. septembar 2008, www.b92.net/info/komentari.php?nav_id=319089&version=print

⁵ „У надлежном Министарству за инфраструктуру кажу да та одредба није поштована, јер није постојао договор с Министарством унутрашњих послова и надлежним инспекцијама.“ Исто.

Да је и пре Закона из 1988. у појединим републикама било покушаја да се помоћу законских прописа спомен-обележја жртвама саобраћаних несрећа измeste на одређену удаљеност од пута, односно да се уклоне, сазнајемо из рада Zorice Rajković, *Spomen-obilježja prometnih nesreća*, која се овом проблематиком бавила средином седамдесетих година двадесетог века. Она, такође, констатује да се ти закони тешко и споро спроводе. /Narodna umjetnost br. 13, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb 1976, 27-28/.

Из онлајн⁶ коментара који прате ову вест откривамо да се и у другим земљама наилази на спомен-обележја поред пута. Тако се у једном од њих каже:

„Ја сам разне ознаке поред пута, где је неко погинуо у саобраћајној несрећи, сретао свуда по Европи. Истина, то нису споменици од гранита, него од неког мање трајног материјала (дрвени крст, рецимо), са цвећем, и нигде то није забрањено (судећи бар по томе што се свуда среће)“ /ком. 12, исто и у ком. 28 и 30/.⁷

У другом коментару стоји:

„У Немачкој (...) је дозвољено постављање малих знакова, најчешће дрвених крстова, поред пута на месту где се догодила несрећа“ /ком. 23/. Такође наилазимо и на следећи податак: „И у Америци постоје крајпуташи и може се видети мала спомен-плоча или крст са цвећем поред пута где је неко погинуо. То власт не пипа и не дира и никоме не смета“ /ком. 42/.

Већ поменути Д. Јовановић нагласио је да се представници Српске православне цркве слажу са уклањањем „крајпуташа“. Измештања крајпуташа било је и раније. Тако М. Драшкић пише да се при изласку из Самаиле, села

⁶ Ова вест је пропраћена са 43 коментара. Од њих, четири коментаришу непоштовање закона /бр. 10, 18, 29, 33/. Пет коментара се не односи директно на проблем крајпуташа, већ су тиме подстакнути да укажу на друге мањкавости безбедности у саобраћају, као нпр. на преблизу постављену расвету, рекламне паное који скрећу пажњу возача, или на слабу заштиту пешака / бр. 4, 6, 27, 31, 40/. У десет коментара се изричито подржава забрана постављања крајпуташа и одобрава њихово уклањање /бр. 5, 7, 11, 17, 25, 26, 34, 36, 38, 39/. Већина коментара који су против уклањања крајпуташа наглашава да су они најбоље упозорење возачима. Они су „као нека српска црна тачка“ / бр. 9/, односно – „као неки прабилборди“, упозорења /бр. 22/. Неки чак сматрају да их треба „префарбати флуоресцентном бојом да се и ноћу виде“ /бр. 37/. Ипак, неки сматрају да „би се могло увести мало реда“, тј. прописати начин обележавања места нечије погибије, односно облик спомен-обележја, положај и удаљеност од саобраћајнице /бр. 12, 23, 35/. Други, пак, који такође виде крајпуташе као упозоравајуће „саобраћајне знаке“, сматрају да, уколико дође до њиховог уклањања, та места треба означити „јасним знацима“ / бр. 19/ или осветлити /бр.13/.

Занимљиво је да се у два коментара изражава и однос према умрлима. У једном је пијетет с примесом страха изражен речима: „Лично не бих имао петљу да склањам постојеће“ (крајпуташе) /бр. 13/. А у другом постоје нелагода и страх, што видимо из следеће реченице: „Не знам како бих се осећао, када би ми се у два после поноћи на пустом друму покварио ауто поред једног крајпуташа, и када би морао да чекам зору док стигне помоћ“ /бр. 36/..

⁷ У поменутом раду З. Рајковић наилазимо на податак који указује на другачији поглед на спомен-обележја саобраћајних несрећа: „U Austriji se za dan mrtvih na mjesta prominentnih nesreća koje su se zbile u protekloj godini postavljaju tanki drveni i bijelo obojeni križevi, po jedan za svaku žrtvu. Te križeve ne postavlja rodbina, nego oni koji brinu za sigurnost u prometu; to je zapravo akcija kojom se, pored sjećanja na poginule, želi utjecati na vozače“ /n. d., 33, napomena 7/.

код Чачка, налазе 33 споменика поређана у два реда. После Другог светског рата „сви су пребачени на ово место а са раскрснице“ старог пута Краљево – Чачак⁸.

Оно што у овим новинским написима пада у очи јесте то да се спомен-обележја на путевима називају или *нови крајпуташ* или се стављају под наводнице. Неко се може запитати зашто. Према М. Драшкићу, тј. према његовом сазнању, термин *крајпуташ* „не постоји у народу као ознака за споменик поред пута“.⁹ Увео га је Бранко В. Радичевић у својој студији о српским сеоским споменицима, објављеној 1961. године. Он је тим термином хтео да означи надгробне споменике постављане поред путева, претежно у Западној Србији, у спомен онима који су умрли или погинули далеко од родног краја, најчешће у ослободилачким ратовима током деветнаестог и почетком двадесетог века. Радичевић каже:

„Такав споменик није ни гробљански ни друмски.¹⁰ Не показује земне остатке. Не представља сеоског делију коме захвално село за особите заслуге подиже белег. То је крајпуташ. Тако сам га назвао. Јер – чини ми се – ликује именом“.¹¹

Премда видимо да је и М. Драшкић прихватио овај термин, насловивши своју студију *Крајпуташ* околине Краљева, он се ипак на њега критички осврће:

„Иако је истина да је овај термин усвојен од појединих интелектуалних кругова код нас не чини ми се да је најпогоднији за означавање надгробних споменика поред путева и да ‘ликује именом’, јер овај назив може означавати и све друго што се налази поред пута: међу, дирек, дрво, запис и сл. као и споменик.¹² У селима у околини Краљева, народ камене надгробне споменике назива поетичнијим именом: ‘спомење’ чиме означава управо суштину – све надгробне споменике и оне

⁸ Мирослав Драшкић, *Крајпуташ* околине Краљева, Књижевне новине, Београд 1967, 65.

⁹ Исто, 6 и 135-136.

¹⁰ Овим Б. Радичевић жели да нагласи разлику, будући да је Војин Иванић забележио да је у околини Перућца, због испуњености старих гробаља и недостатка зиратног земљишта, обичај да, се мртви, уколико се не могу сахранити на „својој имовини“, сахране „на неком слободном делићу ‘ничије земље’ поред пута“. Војин М. Иванић, *Средњевековни надгробни споменици у Подрињу*, ГЕМ 17, Београд 1954, 227-228.

¹¹ Branko V. Radičević, *Plava linija života, srpski seoski spomenici i krajputaši*, Savremena škola, Beograd 1961, 8-9.

¹² Драшкић је унеколико у праву. У Хрватској наилазимо на „крижеве крајпуташе“ као религијске „подсетнике“, али – у ствари – симболе-заштитнике путника. /v. <http://zupamarkusevec.com/krizevi.htm> / С тим у вези види: Katja Hrobat, Uršula Lipovec Čebtron, *Križišča niso sama. Mejni prostori na Krasu in v Istri*, „Studia Mythologica Slavica“ 11, Ljubljana 2008, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana, Slovenija, Università degli studi de Udine Dipartimento di lingue civiltà dell' Europa centro-orientale, Udine, Italia, 25-38.

на гробљу и оне поред пута. Иначе у Србији се чују разни називи: ‘белег’, ‘знак’, ‘камен’, ‘мрамор’.¹³

Данас, педесетак година после објављивања Радичевићеве студије, термин крајпуташ је широко прихваћен. За упућеније, он означава сеоске кенотафе (празне гробове), постављене поред пута онима којима се често не зна ни место погибије ни где су покопани, тј. има оно значење које му је дао Радичевић.¹⁴ Отуда се у званичним вестима о уклањању спомен-обележја погинулима у саобраћајним несрећама користи синтагма *нови крајпуташи*, или се реч крајпуташ ставља под наводнице. Наиме, *нови крајпуташи* није надгробни споменик, није фиктивни гроб, нити је замена за гроб, већ је то – *мрамор*. Међутим, из коментара обичних грађана на ту вест видимо да је поменути термин добио проширено значење и да означава сва спомен-обележја умрлима постављена поред путева.

Навели смо Тихомира Ђорђевића, који каже да у неким крајевима постоји обичај да се, ако је неко умро далеко од куће, каменом означи место његове смрти, као и да у Црној Гори и Херцеговини то називају *мрамор*. Отуда се чини да би споменике поред пута (улица), који обележавају место погибије у саобраћајним несрећама, било правилније, користећи постојећу народну терминологију, називати *мрамори* или *мраморови*¹⁵. Међутим, у Србији, како изгледа, термин *мрамор* са тим значењем није одомаћен.

* * *

¹³ М. Драшкић, *н. д.*, 136.

¹⁴ Од давнина је код многих народа, па и код нашег, уврежено схватање „да покојникова душа на оном свијету неће имати мира ако је покојник остао без гроба и погребних обреда. Душа је у таквим случајевима несрећна и злотворна“ /М. Барјактаровић, *н. д.*, 356/. Уз то, код нас се некако сматра да покојник треба да почива у „својој земљи“ тј. у земљи са које је потекао. Ту, око белега на „његовој“ земљи, свиће се и смириће се, по веровању, његова душа. Ту ће имати и ко да га ожали. Крајпуташем, тим фиктивним гробом, тако се задовољавала и „потреба“ покојника и жеља родбине да постоји место на коме ће, сећајући се умрлог, моћи да му се упали свећа.

Међутим, кенотафи се нису увек постављали поред путева. На једном средњовековном стећку налази се следећи натпис: „А си је билег почтена и гласита воеводе Радивоја Опрашића. Докле бих, почтено и гласито пребих и легох у туђој земљи, а билег ми стои на баштини“ /Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 3, 4770/. На многим стећцима се у натпису наглашава да се покојник налази „на баштини“, тј. да почива на својој земљи.

Кенотафи су се постављали и на гробљу. Ти фиктивни гробови нису увек били апсолутно празни. У источним и југоисточним деловима Србије, па и у деловима Срема, М. Барјактаровић је забележио да се уместо, у даљини умрлог покојника сахрањује његово одело, или неки други његов предмет /*н. д.* /. То је, вероватно, веома архаичан обичај, који се, како запажа М. Драшкић, у западној Србији изгубио /*н. д.*, 29/.

¹⁵ Међутим, не би требало користити термин *мраморје*, јер се он користи за стара гробља. Види: В. Иванић, *н. д.*, 239.

Имајући у виду претходно изнета сазнања, почела сам се занимати за то да ли и у градовима постоје спомен-обележја погинулима. Дакле, истраживала сам да ли *мраморови* постоје и у Београду.

На згради на почетку улице која је дуго година носила назив „14. децембар“, а данас се зове „Цара Николаја II“, постављена је црна гранитна плоча као спомен-обележје.

На плочи је уклесано:

„Борећи се за слободу и демократска права студенти и радници предвођени комунистима одржали су демонстрације 14. децембра 1939. год. У сукобу са полицијом своје животе положили су Мирко Луковић студент медицине, Рајко Лалић столарски радник, Босиљка Миличевић студент више комерцијалне школе, Голубовић радник, Живадин Седлан студент технике и још пет радника и студената чија имена нису утврђена

Савез студената Београдског универзитета 14. XII 1967.“¹⁶

Овај *мрамор* је постављен у име званичне државне организације и са одобрењем власти. Такве меморијалне црне гранитне плоче са, стилизованим венцем од истог камена, постављане су, са пригодним текстом, и на другим местима, на пример – на згради на Обилићевом венцу, у којој је за време Другог светског рата била смештена специјална полиција.¹⁷

Сличне примере имамо и у новије време. Тако је на згради Владе Србије, с њене дворишне стране, постављена спомен-плоча на месту где је 12. марта 2003. године извршен атентат на тадашњег премијера – др Зорана Ђинђића. На том месту су, на шестогодишњицу смрти, представници власти и грађани положили цвеће. Занимљиво је да се, готово истовремено, одавање поште стављањем цвећа и паљењем свећа одвијало и на гробу убијеног премијера.

Но, спорадично и приватна лица постављају слична спомен-обележја. Тако је у улици Војводе Степе бр. 68, на згради поред које је трамвајска станица, постављена бела мермерна плоча на којој пише:

¹⁶ Уочљиво је да је овај *белег* постављен двадесет осам година након догађаја по коме је улица већ годинама носила име. Занимљиво је да је плоча стављена само годину дана пре нових студентских демонстрација. Те демонстрације нису биле организоване, како је у једном интервјуу рекао Вук Драшковић, да руше постојећи друштвени систем, већ да укажу на настале девијације и да их исправе. Наиме, биле су усмерене против такозване „црвене буржоазије“.

¹⁷ Пролазећи поред те плоче октобра 2008, запазила сам на два места затакнуто, већ помало увело цвеће.

„МИ
Гордана Рајковић
матурант гимназије
18 година

њен брат од тетке
Драгомир
Марковић
студент
23 године

његова вереница
Наталија Симић
медицинска сестра
22 године

Били смо млади, весели и нераздвојни. Волели смо живот, имали велике планове. Живели смо да будемо понос наших мајки и очева. Наше жеље никада неће бити остварене. Овде на овоме месту уништио нас је у једном тренутку 22. октобра 1971. човек за воланом.“

Ову плочу су, очигледно, поставиле породице које су изгубиле најмилије после страшне несреће, када је на њих, док су на станици чекали трамвај, налетео возач и усмртио их.

Једна мања бела мермерна плоча постављена је у Макензијевој улици, на згради бр. 91. Она не обележава само место смрти, али јесте спомен-обележје. Запис на плочи гласи:

„У овој радњи учио је и радио
Зоран – Зоки Поповић
радио и ТВ механичар
Био је жртва несавесних и непоштених људи и на крају губи
млади живот необично и трагично 26. IX 1975. на Савском мосту

Његов отац
26. IX 1976.“

Обе ове плоче су беле боје, постављене на фасаде зграда на таквој висини да готово не улазе у уобичајено видно поље возача и пролазника, али ипак тако да се запис на њима може лако прочитати.

У Београду, један од доста честих начина обележавања места нечије смрти, најчешће у саобраћајним несрећама, био је да се на то место или поред њега, понекад на стуб расвете, постави букет цвећа или венац. То цвеће би ту стајало извесно време, док не пропадне. Није било уобичајено да се „обнавља“.

Међутим, крајем прошлог и почетком двадесет првог века дошло је до значајних промена у обележавању места смрти.

Букети цвећа или венци се обнављају, тако да на месту погибије остају годинама. Такав је случај са венцем прикаченим за стабло платана у Хумској улици, као и на бандери на почетку бившег Булевара мира (сада ул. Кнеза Александра Карађођевића).

Од пролећа 2007. године, на стубу семафора код тржног центра „Бањица“ стоји причвршћено цвеће. Понекад је оно стављено у пластичну боцу с водом која је, такође, лепљивом траком причвршћена за стуб, док други пут наилазимо на цвеће у саксији. У дну стуба се налази гробљанско кандило за свеће, а понекад и пластичне флаше са водом за заливање цвећа. Парта је временом отпала.

На сличан начин обележено је и место погибије у улици Деспота Стевана (бивша ул. 29. новембра), само што је цвеће причвршћено за дрво. У дну је, такође, постављено гробљанско кандило за свеће.

Некако у исто време, тј. почетком деведесетих, место смрти се почиње обележавати трајнијим средствима. Та пракса се наставила и у првој деценији двадесет првог века.

Тако се на потпорном стубу Бранковог моста налазе три црне гранитне спомен-плоче. Прва је постављена према Карађорђевој улици, Светолику Думићу који је преминуо 1992. године, друга – са стране стуба, управно у односу на улицу, Синђелић Предрагу, преминулом 1999. године, а на трећој, постављеној поред ове према улици, уклесано је: „За незаборав 15.04.1982. – 18.07.2007. Предраг Нићић -Пецо-“. Испод плоче, у фугу каменог зида утиснуто је цвеће. На све три плоче налазе се ликови именованих, а на средини бочне плоче стоји и знак крста.

Плоче су постављене готово у видном пољу. Својом бојом и утиснутим ликом, у потпуности су налик на надгробне плоче, али су – као и меморијалне плоче из ранијих времена – прикачене на зид.

Међутим, у наведеном периоду јавља се један, за град потпуно нов начин обележавања места смрти. На зеленим површинама, на сталцима, постављају се црне мермерне плоче са именом покојника, годином његовог рођења и смрти, са неким додатним текстом, или без њега. Навешћемо само неколико примера.

Тако, на зеленој траци која раздваја смерове улице Кнеза Александра Карађорђевића (бивши Булевар мира) налази се једна таква плоча. Плоча, промера 62 x 46 cm, налази се на металном сталку, у искошеном металном раму. Доњи део плоче је удаљен од тла око 37 cm. Испод знака крста уклесано је:

„Зоран Премовић
рођен 27. 12. 1961. г.

На овом месту трагично изгубио живот 27. 02. 2005. г.“

У истој улици, с леве стране према КБЦ-у „Драгиша Мишовић“, налази се плоча сличних димензија и постављена на исти начин. Текст је мало

другачије распоређен, јер је посвећен двојма жртвама. На средини горње стране стоји „Николићи“, испод је крст, а са сваке његове стране је по једно име, са годином рођења и смрти. У дну је, мањим словима уклесано: „Док живимо ми, живећете и ви у нашој љубави за вас.“

Слична плоча, такође искошена, али постављена ужом страном према тлу, налази се уз ауто-пут, код центра „Сава“. Испод крста је уклесано: „Подгорац Мирослав Мирко 1938-2004“.

Мало даље, са супротне стране ауто-пута, налази се *мрамор* Шљукићима. Он је потпуно налик гробу. Правоугаона, бела мермерна плоча, чији је један горњи угао „одломљен“, постављена је уз тло. На њој су, поред презимена, уклесана и два имена, испод којих су датуми рођења и смрти. Са обе стране су беле посуде са цвећем, а непосредно испред – гробљанске свеће са заштитом од ветра.

Поменимо још један начин осигурања колективног сећања на покојника. Од античких времена присутна је жеља да се путнику-пролазнику привуче пажња, да застане и прочита постављени натпис, и тиме продужи сећање на умрлог. Отуда се постављају спомен-обележја поред извора, или поред у ту сврху подигнутих чесама. У паркићу поред бомбардоване зграде републичког СУП-а, на крају београдске улице Кнеза Милоша, подигнута је чесма у спомен особи погинулој несрећним случајем, у демонстрацијама од 5. октобра 2000. године. На плочи постављеној на чесми налази се следећи натпис:

„Јасмина Јовановић
1961-2000
читаву деценију
живела је за исти сан
на прагу његовог остварења
срела је смрт 5. октобра
недалеко од овог места

општина Савски венац“

Ово спомен-обележје се разликује од оних горепомнутих не само својим обликом и практичном сврховитошћу, већ и тиме што није подигнуто на самом месту погибије. Наиме, Јасмина Јовановић, која је на демонстрације дошла из Чачка, погинула је близу зграде Телевизије и Скупштине. Па ипак, премда занемарује традицију обележавања тачног места погибије, ово спомен-обележје представља древни облик испољавања жеље да опстане сећање на умрлу особу.

Наведени примери показују да постоји релативно дуга традиција постављања спомен-обележја у градском језгру Београда. Можемо их поделити на званична и индивидуална-приватна.

Званична спомен-обележја постављају државне институције, најчешће у виду мермерних плоча са натписом, причвршћених на фасаду зграде испред

које се, или у којој се немили догађај збио. Њима се жели оснажити и очувати колективно сећање, и тиме та меморијална обележја исказују своју јавну, општу и политички ангажовану поруку. Званична спомен-обележја су се мало мењала током последњих четрдесетак година. У једном периоду СФР Југославије била су типизирана: црна гранитна плоча са стилизованим каменим венцем и уклесаним словима. Једина промена је у томе што се касније од те типизираности одступило.

Другачије је са индивидуално-приватним меморијалима. До деведесетих година двадесетог века, потреба да породица у јавном простору града обзнани и обележи место своје трагедије веома се спорадично јавља, поготово у облику трајног спомен-обележја. Уочили смо два таква обележја, у облику белих мермерних плоча учвршћених на фасаду зграде. Оне су постављене мало изнад видног поља пролазника, тако да су готово неуочљиве.

У то време, уколико би се на место погибије у саобраћајној несрећи поставио венац или букет цвећа, он је на том месту остајао док не пропадне и није се обнављао.

У последњој деценији двадесетог века долази до промене. На местима погибије, пропадљива, краткотрајна обележја, као што су венци или букети цвећа прикачени за улични расветни стуб, бандеру или семафор, периодично се обнављају, па се чак понекад испод њих стављају гробљански фењери за свеће.¹⁸

Потпуну новину представљају мермерне, претежно црне плоче, које се – постављене на метална постоља – смештају на зелене површине улица. Оне су налик надгробним споменицима и, у понеким случајевима, породица се према њима односи на сличан начин као према гробу: уз њих се полаже цвеће и пале се свеће.

Оваква обележја смрти, налик гробљанским, а измештена из гробљанског у јавни градски простор, својим обликом и учесталошћу показују, на неки начин, нову и појачану потребу становника Београда да своју трагедију обзнане и изван ускопородичног круга, и да тако својим драгим покојницима обезбеде што општији и трајнији спомен.

* * *

¹⁸ Постављање и обнављање цветних аранжмана (букета, венца) на месту погибије није везано само за градску средину. Наиме, др Софија Милорадовић, лектор овог рада, путујући кроз Грделичку клисуру 2009. године, видела је на дрвећу поред пута окачене букета цвећа заштићене целофаном. Објашњено јој је да су на тим местима ожалошћени нашли делове тела разнете експлозијом, страдалих у НАТО бомбардовању 1999. године, када је погођен путнички воз. Захваљујем јој на овом податку, који указује на распрострањеност појаве обнављања пропадљивих спомен-обележја.

Постављање *мраморова* има, као што видимо, веома дугу традицију. Па ипак, у неким временским периодима она је јаче, а у другима, опет, слабије изражена.

Питала сам се шта утиче на то да у појединим временима велики број појединаца осећа потребу да своју несрећу и тугу, свој губитак јавно обзнани, обележавајући обнављајућим или трајним спомен-обележјима место погибије својих вољених.

У наведеном раду З. Рајковић изнесено је мишљење да је на чешће постављање *нових крајпуташа* средином шездесетих година двадесетог века утицало подизање спомен-обележја, у облику старих крајпуташа, Слободану Пенезићу-Крцу и Светолику Лазаревићу, тадашњим истакнутим друштвено-политичким радницима. Они су 1964. године погинули у саобраћајној несрећи у близини Лазаревца. Три године касније, на месту погибије откривени су споменици „церемонијално и свечано“, уз присуство породица погинулих, пријатеља и „представника друштвено-политичких организација и радних колектива. Прије многих других уз споменике је положен вијенац Јосипа Броза Тита“.¹⁹

Можемо прихватити да је тај поступак највишег руководства државе, поступак који се заснивао на већ постојећој традицији, тада схваћен као смерница чувања те традиције, и да је тада резултирао постављањем већег броја крајпуташких спомен-обележја.

Кроз разговоре са мојим познаницима разних струка, Београђанима, о садашњем масовном постављању спомен-обележја у Београду, али и на путевима, искриталисала су се три мишљења. Једно је да је то израз примитивизма нашег народа. Друго – да је то једна врста помодности. А треће, које се нарочито односи на Београд, јесте да је то последица великог прилива становништва, претежно избеглица, од деведесетих година двадесетог века, услед распада СФР Југославије. Занимљиво је да у тој појави нико од њих није видео никакву везу са традицијом.

У први мах ми се ово треће објашњење учинило добрим и рационалним. Међутим, присећајући се свих места у којима сам била, а путовала сам доста, нисам могла да се сетим ниједног, осим Травника, у коме су постојала индивидуална спомен-обележја умрлима слична данашњим београдским. Такође, нико други од људи које сам испитивала није тако нешто запазио у местима Србије или бивше Југославије. Самим тим, мало је вероватно да је учестала пракса постављања гранитних плоча као спомен-обележја умрлима по Београду – последица масовног досељавања избеглица.

Но, помислила сам да би, можда, литература о спомен-обележјима умрлима могла бити путоказ за још једну претпоставку.

¹⁹ Z. Rajković, n. d, 35

Констатујући да нам је средњи век оставио велике некрополе, тј. бројне стећке, Пеђа Милосављевић се пита „ко су загонетни покојници у рустичном руху и амбијенту и с хералдичким знацима. И како је дошло до ове мешавине народних и феудалних карактеристика. Можда су ове некрополе у ствари само резултат невероватне пометње и неминовне солидарности свих друштвених слојева пред нападачем. Патетична сведочанства отпора и достојанства пред неодољивом инвазијом. (...) На њихово подизање као да је утрошена сва преостала снага, жртвована сва средства, изражено све знање и сва осећајност. Израз овог колективног духа...“²⁰

Нешто слично се догађа у доба ослободилачких ратова током деветнаестог века, а нарочито за време Првог светског рата. „Баш у то време“, пише М. Драшкић, „по гробљима и путевима Србије ничу ‘весело обојени’ споменици крајпуташа ‘као четврти позив Србије’. (...) Ратне прилике и недаће, херојство српског народа (...) пробудиле су и потенцирале управо оно исконско, често притајено, народно веровање о постојању душе“ и загробног живота. „Није ли српски народ у то бурно доба, као некада средњевековна Босна после пропасти краљевине, имао више него икада разлога да општи са својим прецима, изгинулом бараћом, очевима и синовима. Ето на који се начин често општа друштвена збивања рефлектују на поједине појаве народне културе. Народни споменици у Србији речито говоре о томе.“²¹

Можда можемо претпоставити да је и сада, у доба бурног распада државе и промене друштвено-политичког система, као и у ранијим кризним временима, индивидуални чин прерастао у колективни израз.

Преко подизања спомен-обележја умрлима можда се материјализује ирационални порив несвесног и запретеног веровања да мртви учествују у животу живих, да пажњом указаном покојницима можемо задобити њихову потпору, њихову помоћ у премошћавању постојећих тешкоћа.²²

²⁰ Митар Влаховић и Пеђа Милосављевић, *Сеоски надгробни споменици у Србији*, часопис „Југославија“, Београд 1956, 5. Слично запажање откривамо и код В. Иванића, који је истраживао средњевековне надгробне споменике у Подрињу. Он за стећке каже: „То је онај народски активитет, који се у ствари у доба катастрофалних промјена и суноврата феудализма, показао као највитаљнији елеменат наше средњевековне и друштвене структуре (...) причињавајући се као необична творевина прворазредног ранга и колосалних историјских перспектива“ /н. д., 221-222/.

²¹ М. Драшкић, н. д., 38.

²² Управо то веровање исказано је у стиховима једне тужбалице из 1943. године:

А нареди млађијема,
Млад јуначе!
Да обуку **поклан** народ,
Да им пушке какве даду,
Да у руке сабље узму,
Да се Срби на скуп нађу,
Да душману с леђа зађу,
Да учине на њег јуриш.

/Татомир Вукановић, *Народне тужбалице*, Врање 1972, 154/

Са кризом се – можемо претпоставити – као што се догађало и у прошлости, пробудила потреба и тежња да се остави траг сопственог постојања, да се посведочи припадност одређеном тлу, да се потврди или обнови сопствени идентитет у недефинисаној и тешкој садашњости, али и у неизвесној будућности. Дакле, можда и данас то наглашено исказивање пијетета према умрлима, као и постављање гробних спомен-обележја у самом градском језгру и на путевима, можемо посматрати као ирационални колективни израз супротстављања очају и незнању у кризном времену.

Нужно је, ипак, констатовати да је постављање бар неких облика спомен-обележја непримерено граду, без обзира на то да ли је узрок помодност, неприлагођеност новој средини, или колективно-ирационални одраз друштвено-политичке кризе. Стога се, на нивоу града, и разматра доношење одлуке о њиховом измештању или уклањању.²³

²³ Податак добијен од структуре власти општине Савски венац.

Lasta Đapović

Marble Tabula in Belgrade: Commemoration Plates Dedicated to Perished Ones

Key words:

marble, monument plates near roads, commemoration plates, flowers, grave plate

There is an ancient Balkans tradition of building commemoration plates dedicated to perished ones. This actually represents twofold belief, one being that a deceased should rest on his/hers own soil and an attempt to mark a place of someone's death. All were performed with an aim to prolong memory and reminiscence of the deceased. In 19th century Serbia and especially so at the beginning of the 20th century it became popular to build such commemoration plates dedicated to soldiers who have died abroad. In the second half of the 20th century, there are sporadic commemoration plates near roads, not as a designation for an unknown grave but to mark down a place where someone has died, most often in a car accident. At the crossroads of the century, however, this custom was very frequent. Belgrade has also seen many of these commemoration plates. The studying of ways and shapes of this custom is the main subject of this paper. The author tries to follow all changes ranging from those induced by the state to those very rare private commemoration plates placed on certain buildings, including those left to decay, or those maintained regularly, on street lights, near cressets at grave yards, flowers, granite plates etc. The paper also discusses possible causes, frequencies and changes related to this custom.

